

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО,
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС
ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.2

DOI: 10.33663/1563-3349-2019-86-165

Н. О. АНТОНЮК

**ВИДИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Розглянуто базові засади класифікації. Проаналізовано підходи науковців до поділу диференціації кримінальної відповідальності на види. Вказано на недоліки таких класифікацій. Виокремлено критерії, за якими можна класифікувати диференціацію кримінальної відповідальності. На основі встановлених критеріїв здійснено виокремлення видів диференціації кримінальної відповідальності за обсягом.

Ключові слова: диференціація, кримінальна відповідальність, класифікація, критерій, вид.

Antoniuk Natalia. Types of differentiation of criminal responsibility

Bases of classification are researched. The scientific approaches concerning division into types of differentiation of criminal responsibility are analyzed. The shortcomings of these approaches are stated. The criteria of classification of differentiation of criminal responsibility are highlighted. Basing on mentioned criteria, the types of differentiation of criminal responsibility are discerned.

Key words: differentiation, criminal responsibility, classification, criterion, type.

Класифікація правових явищ відіграє важливу роль у поглибленні розуміння їх суті. Вона безпосередньо пов'язана з таким поділом поняття на частини, за якого кожна частина (елемент) повинна змістовно зберігати зв'язок із самим правовим явищем, проте не повинна пересікатися з іншим таким елементом за обсягом. У контексті диференціації кримінальної відповідальності класифікація дозволяє досягнути усі її прояви, побачити їх співвідношення між собою та іншими суміжними правовими категоріями.

У даній статті буде виокремлено конкретні види диференціації кримінальної відповідальності за певними критеріями. Чим більше критеріїв поділу вдається виокремити, тим більш багатограним виявиться сприйняття змістовного наповнення диференціації кримінальної відповідальності.

Питання, які стосуються диференціації кримінальної відповідальності, були предметом аналізу низки вчених. Дослідження диференціації кримінальної відповідальності саме в контексті поділу її на види здійснили такі вчені, як П. П. Андрушко, О. В. Васильєвський, Л. Л. Кругліков, Т. О. Леснієвські-Костарева, О. М. Чупрова.

Здійснюючи перехід від абстрактного поняття диференціації до її конкретних проявів через видову класифікацію, можна, як слушно вказує В. М. Сирих, теоретично відтворити об'єкт, що досліджується як єдність багатоманітного в системі взаємопов'язаних категорій¹.

В. О. Светлов зазначає, що класифікацію часто іменують діленням (розбивкою) обсягу поняття, метою якого є встановлення всіх його різновидів. Проте, на думку цього науковця, класифікацію не можна плутати з поділом будь-якої речі на частини, оскільки видові поняття володіють усіма ознаками родового поняття, а частини ніколи не володіють ознаками цілого². Загалом погоджуючись із сказаним, вважаємо за потрібне уточнити, що частина має ознаки цілого, проте не в повному обсязі, у той час як видове має набір ознак родового повною мірою. Різниця між видовим і родовим полягає лише у ступені узагальнення цих ознак. Видове поняття характеризується більшим рівнем конкретизації. По-перше, його б не можливо було виділити з родового, по-друге, воно б не могло відрізнятись від іншого видового поняття в межах одного і того ж родового поняття.

У філософській літературі висувають три вимоги до класифікації: 1) члени класифікації повинні становити несумісні за істинністю (такі, що не пересікаються) класи і їх логічна сума на кожному кроці розбивки повинна бути рівною обсягу поняття, що класифікується; 2) кожен крок класифікації повинен проводитися тільки за однією підставою; 3) класифікація вважається завершеною, тільки якщо під час її побудови використані всі підстави³.

В юридичній літературі проблема розподілу диференціації на види піднімалася здебільшого вченими, які досліджували це питання на рівні монографічних та дисертаційних досліджень. Водночас, враховуючи плюралізм міркувань щодо самого поняття диференціації кримінальної відповідальності, також пропонуються різні підстави її класифікації.

Так, на думку Т. О. Леснієвські-Костаревої, є два види диференціації кримінальної відповідальності: 1) шляхом градації типового покарання; 2) у власному значенні слова, без трансформації цього процесу через градацію покарання. І якщо перший вид диференціації може бути вираженим, на думку авторки, через кваліфікуючі та привілеюючі ознаки складу злочину, то другий вид здійснюється у формі звільнення від кримінальної відповідальності⁴.

На перший погляд, хоча ця класифікація здійснена без виокремлення конкретних критеріїв, які покладені в основу, вона відповідає логічним правилам. Обидва згадані види диференціації є взаємовиключними і, на перший погляд, повністю охоплюють обсяг явища, що класифікується. Фактично критерієм класифікації в цьому разі мала б бути градація типового покарання. Якщо вона наявна, то ми маємо справу з першим видом, запропонованим Т. О. Леснієвські-Костаревою, якщо відсутня – з другим.

Проте, якщо проаналізувати явище диференціації зі змістовного боку, можна прослідкувати, що градація типового покарання простежується не лише в кваліфікованих і привілейованих складах злочинів. Зокрема, розподіл покарань на види у Загальній частині КК. Недаремно серед них є ті, які застосовуються до військовослужбовців чи не застосовуються до жінок, які мають дітей певного віку, що вже забезпечує варіативність можливого

впливу на особу залежно від суб'єктних ознак, водночас типізує цей вплив для однойменних груп суб'єктів. Градація типового покарання простежується і у випадку незакінченого злочинного посягання, а також в низці інших випадків.

У свою чергу, законодавець, окрім звільнення від кримінальної відповідальності, передбачає такі правові інститути, як звільнення від покарання, зняття чи погашення судимості, які, вочевидь, теж виходять за межі типової градації покарань.

Щоправда, Т. О. Леснієвскі-Костарева заперечувала належність інституту звільнення від покарання до диференціації кримінальної відповідальності. На її думку, у цьому разі не диференціюється ані кримінальна відповідальність, ані типове покарання, адже кримінальне провадження в такому разі пройшло вже етап призначення покарання (етап індивідуалізації), який є наступним логічним етапом після диференціації⁵.

Проте ця темпоральна градація процесів на диференціацію і індивідуалізацію викликає застереження. Те, що суд індивідуалізував на певному етапі одну з форм кримінальної відповідальності, не означає, що на законодавчому рівні відсутні важелі для подальшого забезпечення варіативного обмежувального впливу на винного в частині реалізації такої форми кримінальної відповідальності, як, скажімо, судимість.

З другого боку, можливість звільнення від покарання формалізована законодавцем у певну групу ознак, що характеризує диференційований підхід до проблеми. Суд же, оцінюючи більш широке коло ознак на власний розсуд, вирішує, як застосувати запропонований законодавцем алгоритм.

Змістовно системоутворюючі ознаки для інститутів звільнення від кримінальної відповідальності й від покарання є однаковими, як і можливості суду під час вирішення відповідних питань. Тому розмежовувати змістовно подібні правові явища, відносячи одне з них до диференціації кримінальної відповідальності, а інше – ні, є невиправданим.

Більш ґрунтовно до класифікації диференціації кримінальної відповідальності підійшли Л. Л. Кругліков та О. В. Васільєвський. Ці науковці пропонують у межах галузі виділяти види диференціації залежно від підстави кримінальної відповідальності, форм (видів) відповідальності та обсягу кримінальної від-

повідальності й покарання. Вони також здійснюють класифікацію кримінальної відповідальності за двома критеріями: 1) місце здійснення (Загальна і Особлива частини КК); 2) предметний зміст (відповідальність або покарання)⁶.

На нашу думку, не викликає заперечень лише перший критерій із наведених вище. Дійсно, диференціація кримінальної відповідальності має свої прояви як у межах Загальної, так і у межах Особливої частини КК. Покарання та кримінальна відповідальність, як види диференціації за критерієм предметного змісту, збігаються частково за обсягом, тобто є частиною і цілим, оскільки покарання є формою реалізації відповідальності.

Раціональне зерно є у виокремленні таких видів, як підстава відповідальності та форма відповідальності. Проте, на нашу думку, ці явища могли би бути не просто видами, а критеріями класифікації диференціації кримінальної відповідальності.

О. М. Чупрова у своєму дисертаційному дослідженні пропонує розгалужену класифікацію диференціації кримінальної відповідальності за критеріями, запропонованими Т. О. Леснієвські-Костаревою, Л. Л. Кругліковим та О. В. Васільєвським, а також пропонує додаткові критерії поділу: 1) залежно від етапу розвитку кримінально-правового відношення (на етапі притягнення до кримінальної відповідальності і кримінального переслідування, на етапі призначення покарання, на етапі виконання (відбування) покарання, після відбування покарання (постпенітенціарна диференціація); 2) залежно від того, чи береться в якості предмета одиничний злочин чи множинність злочинів (диференціація відповідальності за множинність злочинів і за одиничний злочин); 3) залежно від стадії посягання (диференціація відповідальності за закінчений і за незакінчений злочин)⁷.

Вважаємо, що ці додаткові критерії поділу не можуть бути видами диференціації кримінальної відповідальності. Етапи розвитку кримінально-правового відношення повинні характеризувати можливу реалізацію кримінальної відповідальності таким чином, щоб кожен із них не пересікався з сусідніми. Насправді норми, якими диференційовано кримінальну відповідальність, можуть застосовуватися на декількох етапах. Наприклад, інститут судимості має значення і під час відбуван-

ня покарання, і після його відбуття. Що ж стосується так званих критеріїв множинності та стадій, то вони у цій класифікації, по-перше, мають фрагментарний характер. З таким же успіхом можна б було також виокремлювати критерії співучасті, форм вини тощо. По-друге, ці критерії не відображають поділу обсягу явища кримінальної відповідальності, оскільки названі види в результаті зводяться лише до окремих форм реалізації кримінальної відповідальності (як правило/ покарання).

П. П. Андрушко, критикуючи широке застосування у науковій літературі термінів «засоби», «способи», «методи диференціації кримінальної відповідальності», пропонує використувати термін «різновиди» останньої⁸. Хоча цей науковець і не пропонує системи різновидів диференціації кримінальної відповідальності, проте порушує таким чином актуальне питання термінологічної чистоти та уніфікації понять у рамках наукових досліджень.

У цьому контексті ми використовуємо поняття «види диференціації» винятково у класифікаційному розумінні й підтримуємо недопустимість ототожнення виду, засобу та критерію диференціації кримінальної відповідальності. З іншого боку, критерії та засоби можуть бути використані для видової класифікації у тому числі.

Ю. Б. Мельнікова відзначає, що диференціація юридичної відповідальності має ділитися на види залежно від її змісту та характеру відповідальності⁹. На нашу думку, видовий поділ явища згідно з правилами логіки насамперед залежить від його обсягу, адже чим вужчий обсяг, тим менше можливостей для виокремлення критеріїв класифікації. А обсягом цього поняття охоплюються усі кримінально-правові норми, в яких законодавець передбачає різноманітні обмежувальні заходи за подібні злочинні діяння, з урахуванням характеру, ступеня суспільної небезпеки скоєного та/або суспільної небезпеки особи винного.

Найбільш очевидним і простим критерієм класифікації диференціації кримінальної відповідальності є місце у кримінальному законі відповідних законодавчих положень. Тому диференціація кримінальної відповідальності за таким критерієм ділиться на: диференціацію кримінальної відповідальності в Загальній частині КК та диференціацію кримінальної відповідальності в

Особливій частині КК. Термін «місце» ми вживаємо не лише у контексті того, де текстуально знаходиться відповідна норма, а й враховуючи змістовну специфіку такого розташування. Наприклад, диференціюючі норми у Загальній частині мають вищий рівень узагальнення, вони можуть бути застосовані для диференціації кримінальної відповідальності за усі злочинні посягання певного типу. Водночас для диференціації в Особливій частині КК більш притаманним є забезпечення варіативності в обмежувальних заходах щодо однієї і тієї ж моделі злочинної поведінки.

З урахуванням зазначеного є всі підстави розглядати такий критерій класифікації, як рівень узагальнення. За ним можна умовно виокремити диференціацію – абстракцію і диференціацію – конкретизацію. Прикладом диференціації-абстракції є положення Загальної частини КК, яким передбачається призначення покарання за незакінчений злочин. Ці норми є гранично широкими і зазвичай не враховують конкретний вид злочинної поведінки, а лише етап її реалізованості.

Диференціація – конкретизація характеризує норми Особливої частини КК. Встановлення різної відповідальності залежно від способів вчинення злочину, розмірів наслідків, ознак спеціального суб'єкта – все це прояви диференціації-конкретизації. У Загальній частині КК, на перший погляд, прикладами такого конкретизованого виду диференціації кримінальної відповідальності є спеціальні положення про звільнення від покарання військовослужбовців чи вагітних жінок. Проте, хоча відповідні норми і стосуються конкретного кола осіб, вони можуть бути застосовані й до широкого кола злочинів, які ці особи можуть вчинити.

Якщо норма, яка передбачає диференціацію – абстракцію, містить негативні ознаки, розширення сфери її застосування може і не відбутися. Для прикладу: доповнення КК статтею, яка передбачає новий корупційний злочин пропорційно звужить до загальної кількості передбачених КК злочинів сферу застосування норм про звільнення від кримінальної відповідальності. З іншого боку, таке доповнення, навпаки, розширить сферу можливого застосування норм про призначення покарання, наприклад, за незакінчений злочин.

Наступним критерієм класифікації диференціації кримінальної відповідальності є форма реалізації кримінальної відповідальності. Відповідно можна виокремити диференціацію осуду, диференціацію покарання та диференціацію судимості. Диференціація осуду найбільш яскраво виражена існуванням у КК норм, що передбачають суміжні склади злочинів. Так, особа, яка винно заподіює тяжке тілесне ушкодження потерпілому, реалізовує модель кримінально-протиправного тяжкого тілесного ушкодження. Проте законодавець розділяє цю модель на декілька окремих конструкцій залежно від форми вини. Таким чином, вже на етапі осуду відповідальність винного є різною залежно від цієї суб'єктивної ознаки. Факт засудження за конкретний злочин у подальшому може ще більшою мірою впливати на диференціацію кримінальної відповідальності і осуду зокрема. Так, вчинення певних злочинів у комбінації з іншими може формувати різні прояви множинності злочинів із різною кримінально-правовою оцінкою (кваліфікуючі ознаки повторності чи рецидиву).

Диференціація покарання є найбільш очевидним видом диференціації, враховуючи те, що за допомогою санкції законодавець встановлює посилену чи пом'якшену відповідальність за те чи інше діяння. Що ж до диференціації судимості, то строки погашення судимості диференційовані залежно від ступеня тяжкості злочину, за який особа засуджена.

Ще одним критерієм диференціації є характер імперативності (або дискреційності) для суду норм, у яких диференційовано кримінальну відповідальність. Згідно із цим критерієм видами диференціації кримінальної відповідальності можна назвати наступні: 1) диференціацію, яка не допускає подальшої індивідуалізації. Наприклад, звільняючи особу від кримінальної відповідальності у зв'язку із спливом строків давності за вчинення злочину невеликої тяжкості, суд позбавлений можливості індивідуалізувати відповідальність особи. Судом лише буде констатована вина особи у вчиненому діянні, проте єдиним правовим наслідком для винного в контексті кримінальної відповідальності є звільнення від неї; 2) диференціацію, яка допускає подальшу індивідуалізацію. Цей вид є більш поширеним і охоплює левову частку випадків застосування норм, у яких відповідаль-

ність особи диференційована. Обираючи встановлене санкцією статті Особливої частини КК покарання, суд індивідуалізує кримінальну відповідальність винного, визначаючи вид та межі покарання, а у подальшому може вирішувати питання заміни покарання, зняття судимості тощо.

Склад злочину є юридичною підставою кримінальної відповідальності. Проте сам по собі він становить лише нормативну модель суспільно небезпечного діяння особи. Таким чином, кримінальна відповідальність має своєю підставою діяння, яке відповідає правовій конструкції суспільно небезпечного посягання, вчиненого відповідним суб'єктом. Звідси випливає, що склад злочину відображатиме характер та ступінь суспільної небезпеки гіпотетичного злочину, а отже, кримінальна відповідальність потрапляє у залежність від цієї кількісної та якісної ознак. Окрім того, оскільки злочин може бути вчинений лише фізичною особою, її суспільна небезпека теж впливатиме на кримінальну відповідальність. А отже, можна говорити про ще один критерій диференціації кримінальної відповідальності, а саме про модель суспільної небезпеки вчиненого. На основі цієї уявної моделі законодавець визначає, які діяння є злочинами та диференціює відповідальність за їх вчинення. Фактично цей критерій дуже тісно пов'язаний із юридичною підставою кримінальної відповідальності.

Відповідно за критерієм моделі суспільної небезпеки вчиненого слід виокремити диференціацію кримінальної відповідальності, в основі якої: 1) характер суспільної небезпеки; 2) ступінь суспільної небезпеки; 3) суспільна небезпека особи.

Прикладами диференціації за характером суспільної небезпеки є суміжні склади злочинів. Так, законодавець диференціює шахрайство як злочин проти власності й шахрайство з фінансовими ресурсами, як господарський злочин. Також згадані вище склади злочинів містять кваліфікуючі ознаки, що означає диференціацію за ступенем суспільної небезпеки. Суспільна небезпека особи має диференціюючий вплив у тих випадках, коли законодавець пов'язує із її ознаками необхідність неоднакового правового регулювання.

У цій частині важливо розмежовувати вплив ознак особи на характер чи ступінь суспільної небезпеки і вплив суспіль-

ної небезпеки незалежно від цих кількісних і якісних ознак. Так, вчинення злочину службовою особою є одним із найбільш поширених прикладів зростання ступеня суспільної небезпеки у зв'язку з ознаками суб'єкта. Натомість вчинення злочину жінкою, яка має дитину відповідного віку, впливає на суспільну небезпеку скоєного і вирішення питання про звільнення такої особи від покарання без прямої залежності від характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого. Таким чином, диференціюючи кримінальну відповідальність таких категорій суб'єктів законодавець спирався саме на типізовану суспільну небезпеку особи, сконструювавши відповідну нормативну модель оцінки злочинів, які вчинені цими суб'єктами.

Отже, можна зробити висновок, що класифікація диференціації кримінальної відповідальності на види за обсягом можлива за такими критеріями: 1) *за місцем здійснення*: на таку, що здійснюється в Загальній частині КК та в Особливій частині КК; 2) *за рівнем узагальнення*: на диференціацію-абстракцію і диференціацію-конкретизацію; 3) *за формою реалізації кримінальної відповідальності*: на диференціацію осуду, покарання та судимості; 4) *за характером імперативності (або дискреційності)* для суду – на диференціацію, яка допускає подальшу індивідуалізацію, і диференціацію, яка виключає майбутню індивідуалізацію; 5) *за моделлю суспільної небезпеки вчиненого*: на диференціацію за характером суспільної небезпеки, ступенем суспільної небезпеки та суспільною небезпекою особи винного.

1. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. В 2 т. Т. 1: Элементный состав. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. С. 471. 2. Светлов В. А. Логика: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Питер, 2011. С. 67. 3. Там же. С. 68. 4. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Норма, 1998. С. 124 – 126. 5. Там же. С. 126. 6. Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 58-59. 7. Чупрова О. Н. Дифференциация ответственности в уголовном праве стран континентальной Европы и России: Компаративистский аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2008. 26 с. 8. Андрушко П. П. Поняття та види диференціації кримінальної відповідальності. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення*: міжнародний симпозіум 11-12 вересня 2009 року. Львів:

ЛьвДУВС, 2009. С. 14. 9. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. С. 20.

References

1. Syrykh V. M. Lohycheskye osnovaniya obshchei teoryy prava. V 2 t. T. 1: Elementnyy sostav. Moskva: Yurydicheskiy Dom «Iustytynform», 2001. S. 471.
2. Svetlov V. A. Lohyka: ucheb. posob. Sankt-Peterburh: Piter, 2011. S. 67.
3. Tam zhe. S. 68. 4. Lesnyevsky-Kostareva T. A. Dyfferentsyatsiya uholovnoi otvetstvennosti. Teoriya y zakonodatelnaia praktyka. Moskva: Norma, 1998. S. 124 – 126. 5. Tam zhe. S. 126. 6. Kruhlykov L. L., Vasylevskiy A. V. Dyfferentsyatsiya otvetstvennosti v uholovnom prave. Sankt-Peterburh: Yzdatelstvo «Yurydicheskiy tsentr Press», 2002. S. 58-59. 7. Chuprova O. N. Dyfferentsyatsiya otvetstvennosti v uholovnom prave stran kontynentalnoi Evropy y Rossyy: Komparatyvystskiy aspekt: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Volhohrad., 2008. 26 s. 8. Andrushko P.P. Poniattia ta vydy dyferentsiatsii kryminalnoi vidpovidalnosti. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy 2001 r.: problemy zastosuvannya i perspektivy udoskonalennia*: mizhnarodnyi sympozium 11-12 veresnia 2009 roku. Lviv: LvDUVS, 2009. S. 14. 9. Melnykova Yu. B. Dyfferentsyatsiya otvetstvennosti y yndyvdualizatsiya nakazaniya. Krasnoiarisk: Yzd-vo Krasnoiar. Un-та, 1989. S. 20.

Antoniuk Natalia. Types of differentiation of criminal responsibility

Classification of legal phenomena plays an important role in deepening the understanding of their essence. It is directly connected with such a division of the volume of definition, when every element of the classification has to keep tied with legal phenomenon, but is not allowed to interfere into volume of another element. Taking into consideration differentiation of criminal responsibility, classification will allow to understand all of its manifestations, to see their interrelations among those manifestations and another close legal categories.

The most simple and evident criterion of classification is placing in the Criminal code of certain legal provisions. That's why, differentiation of criminal responsibility with this criterion can be divided into: differentiation of criminal responsibility in General part of the Criminal code and differentiation of criminal responsibility in Special part of the Criminal code.

There are also all the grounds to consider such a criterion of classification as level of consolidation. Differentiation-abstraction and differentiation-specification can be named using it. There is an example of differentiation-abstraction, namely provisions of General Part of the Criminal code, concerning imposing of punishment for unfinished crime. These provisions are extremely broad and, usually, do not take into consideration specific type of criminal activity, they only consider level of its fulfillment.

Differentiation-specification characterizes provisions of Special Part of The Criminal Code. Different responsibility, set depending on methods of crime,

volume of consequences, features of special subject – these are all the manifestations of differentiation-specification.

Form of realization of criminal responsibility is the following criterion of differentiation of criminal responsibility. Consequently, we can name the differentiation of conviction, of punishment and of criminal record.

Compulsory character of law provisions applied by court is one more criterion of differentiation. According to it, there are the following types of differentiation: 1) compulsory, not allowing any individualization. For instance, discharging person, who had committed crime of low grade, from criminal responsibility due to periods of limitation, the court doesn't have the possibility to individualize responsibility. The court is only allowed to state the guilt of the person. The sole legal consequence in this situation for the guilty, will be the discharge from responsibility; 2) differentiation allowing the following individualization. This type is more widespread and consists of several more situations of application of criminal law. For example, selecting the punishment according to sanction, the court has a right of individualization of criminal responsibility considering type and borders of punishment, and can also consider the questions of changing of punishment or quashing criminal records.

The last criterion is formed by the model of social dangerousness of committed crime. Basing on this virtual model, the legislator defines the actions, which are criminal and differentiate criminal responsibility for their commitment. Actually this criterion is closely tied with legal basis of criminal responsibility.

Therefore, the following types of differentiation of criminal responsibility based on abovementioned criterion can be named: 1) character of social dangerousness; 2) level of social dangerousness; 3) social dangerousness of subject.

Key words: differentiation, criminal responsibility, classification, criterion, type.